

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

СИЛАБУС
навчального курсу
«Археологічні пам'ятки Чернігово-Сіверщини»

Галузь знань – **03 Гуманітарні науки**
Спеціальність – **032 Історія та археологія**
Освітній ступінь – **«Магістр»**
Форма навчання – **денна**
Форма підсумкового контролю – **залік**

Викладач – Веремейчик Олена Михайлівна, доцент кафедри історії України,
археології та краєзнавства
Тел.: моб. +38(066)96-80-373.
E-mail: weremeichuk@ukr.net
Години консультацій – щовівторка 13.00–14.00 (107 кабінет).

1. Анотація курсу

Навчальний курс «Археологічні пам'ятки Чернігово-Сіверщини» розрахований на здобувачів вищої освіти історичних спеціальностей з урахуванням наявності у них другого рівня освіти, які навчаються за освітньо-професійними програмами підготовки магістра. Він побудований відповідно до вимог Європейської Кредитно-Трансферної системи (ECTS).

Курс «Археологічні пам'ятки Чернігово-Сіверщини» для магістрів V курсу розрахований на II-й семестр, передбачає 20 лекційних, 14 практичних години, а також 56 годин самостійної роботи. У змісті курсу можна виділити два змістові модулі.

Зміст першого модулю включає:

- ознайомлення з природо-кліматичними умовами Чернігово-Сіверщини;
- аналіз історії вивчення регіону;
- уявлення про географічні межі історичної території;
- ознайомлення з історією археологічних досліджень краю;
- хронологічне співвідношення історичних епох та археологічних культур Чернігово-Сіверщини;
- уявлення про перші поселення кам'яної доби в регіоні;
- застосування раніше здобутих знань при вивченні археологічних пам'яток Чернігово-Сіверщини;
- критичне мислення при вивченні історичних джерел, що стосуються різних періодів історії Чернігово-Сіверщини.

Зміст другого модулю включає:

- уміння аналізувати відомі археологічні матеріали та співвідносити їх з результатами розкопок на інших територіях (України, Європи);
- удосконалення методик аналізу матеріальної культури (аналогії, кореляції, типології);
- закріплення принципів узагальнення при вивченні значних масивів інформації, виділення важливих критерій, проблем;
- акріплення знань про відмінності духовної та матеріальної культури при вивченні археологічних пам'яток різних епох, періодів, культур;
- уміння викладення власного аналізу проблеми у співбесіді та написанні наукової роботи;
- ознайомлення з останніми результатами археологічних досліджень на Чернігово-Сіверщині.

У процесі викладання матеріалу, особливу увагу приділено сучасним методам викладання із застосуванням мультимедійних засобів демонстрації матеріалу. Навчальний курс «археологічні пам'ятки Чернігово-Сіверщини» побудований за хронологічним принципом та окремими темами для закріплення раніше здобутих знань з історії та археології.

2. Передреквізити курсу.

Для освоєння змісту навчального курсу необхідно засвоїти навчальний матеріал з основ археології, методики археологічних досліджень, археології

кам'яної доби, археології ранніх слов'ян та Київської Русі, історії України, джерелознавства.

3. Постреквізити курсу.

Після вивчення дисципліни силабусу отримані студентом знання будуть необхідні для написання магістерської роботи, викладання історії у закладах вищої освіти, викладання археології у вищій школі, застосування знань на практиці у сфері культури та науки.

4. Мета курсу.

- Активізувати здобуті знання студента з попереднього вивчення курсів з археології;
- вміти застосовувати отримані знання на практичних заняттях та при аналізі матеріалу;
- навчитися орієнтуватися в особливостях археологічних культур на території Чернігово-Сіверщини;
- засвоїти необхідні методики при аналізі археологічних матеріалів;
- навчитися знаходити подібні та відмінні риси в матеріальній культурі населення регіону в ту чи іншу епоху;
- отримати знання про первісне суспільство Чернігово-Сіверщини, порівняти культури кам'яної доби у межах України;
- отримати знання про попередні дослідження території Чернігово-Сіверщини;
- простежити зв'язок археологічних старожитностей регіону (кам'яної доби, епохи бронзи, раннього заліза, ранньослов'янських, давньоруських та ранньомодерних) з іншими територіями України та Європи;
- навчитися виділяти причини та наслідки окремих подій по аналізу матеріальної культури;
- ознайомитися з економічною направленістю регіону у різні історичні періоди;
- при вивченні язичницьких та християнських поховань, отримати уявлення про духовний світ населення Чернігово-Сіверщини.

5. Очікувані результати курсу.

ПРН2. Базові знання сучасних підходів до організації та проведення наукових досліджень.

ПРН4. Базові знання сучасних інформаційних та комунікаційних технологій в історичних дослідженнях.

ПРН5. Базові знання про сучасні інформаційні ресурси історичної науки, історичні джерела та способи роботи з ними на основі принципів академічної доброчесності.

ПРН7. Уміння самостійно аналізувати відмінності в історіографічних концепціях, підходах та поглядах на різні історичні проблеми, виявляти

взаємозв'язки між процесами минулого та сучасності у широких мультидисциплінарних контекстах.

ПРН9. Уміння планувати і реалізовувати дослідницькі проекти з історії, археології, історіографії, джерелознавства та ін., організовувати творчі колективи для їх реалізації.

6. Організація навчання.

Тематичний план

№	Назва теми	Всього годин	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота
Модуль 1. Історія археологічних досліджень. Археологічні пам'ятки додержавного періоду.					
1	Природні умови Чернігово-Сіверщини в історичній ретроспективі.	12	2		
2	Історія вивчення археологічних пам'яток Чернігово-Сіверщини.	4	2		5
3	Пам'ятки кам'яного віку на території Чернігово-Сіверщини.	12	2	2	5
4	Археологічні старожитності доби енеоліту – бронзи.	4	2	2	5
5	Пам'ятки раннього залізного віку нашого краю.	12	2		5
6	Ранньослов'янські культури Чернігово-Сіверщини.	14	2	2	10
Всього за модуль 1		58	12	6	30
Модуль 2. Археологічні пам'ятки Київської Русі та ранньомодерної епохи					
7	Археологічні пам'ятки доби Київської Русі на Чернігово-Сіверській землі.	18	6	4	16
8	Археологічні старожитності XIV–XVIII ст.	14	2	4	10
Всього за модуль 2		32	8	8	26
Разом за курс		90	20	14	56

7. Тематика практичних занять.

Модуль I

Тема 1. Історія вивчення археологічних пам'яток Чернігово-Сіверщини.

Тема 2. Археологічні старожитності доби енеоліту – бронзи.

Тема 3. Ранньослов'янські культури Чернігово-Сіверщини.

Модуль II

Тема 4. Археологічні пам'ятки доби Київської Русі на Чернігово-Сіверській землі.

Тема 5. Археологічні старожитності XIV–XVIII ст.

8. Завдання для самостійної роботи.

Студенти виконують реферативні завдання або міні-дослідження з обраної проблематики за погодженням із викладачем.

1. Природні умови Полісся та зони лісостепу: основні відмінності.
2. Археологічні пам'ятки Чернігівщини в роботах О. Шафонського, О. Лазаревського, Ф. Гумілевського та інших.
3. Витвори палеолітичного мистецтва, знайдені на Чернігово-Сіверщині.
4. Походження трипільської культури, її вплив на мисливсько-рибальські суспільства лісової зони Східної Європи.
5. Меланхлени та неври Геродота і культури раннього залізного віку Чернігово-Сіверщини.
6. Знахідки волинцево-роменських старожитностей на території Подесення..
7. Роль дружинних таборів у політичному житті Чернігівського князівства X–XI ст.
8. Язичницькі та християнські поховальні традиції за даними некрополів Чернігово-Сіверщини.
9. Візантійська архітектурна традиція та пам'ятки церковної архітектури Чернігівського князівства домонгольської доби.
10. Батуринська трагедія 1708 р. за археологічними артефактами.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Модуль I

1. Археолого-красознавчі дослідження XIX – початку XX ст. по вивченню Чернігово-Сіверщини.
2. Пізній палеоліт на Чернігівщині.
3. Мезинська археологічна стоянка та її значення для вивчення кам'яної доби у Європі.
4. Пізньотрипільські пам'ятки Чернігівщини.
5. Старожитності киммерійців, скіфів та сарматів.
6. Поселення київської культури на Чернігівщині.

Модуль II

7. Дружинні табори IX – XI ст. на Чернігівщині.
8. Соціально-топографічна структура давньоруського Чернігова.

9. Ремесла та промисли X–XIII ст. на Чернігівщині (за археологічними даними).

10. Соціально-топографічна структура Шестовицького могильника X – початку XI ст.

11. Силітроваріння на Чернігівщині.

9. Порядок оцінювання.

№	Назва теми	Всього балів	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота
1	Природні умови Чернігово-Сіверщини в історичній ретроспективі.	-	-	-	
2	Історія вивчення археологічних пам'яток Чернігово-Сіверщини.	15	-	10	5
3	Пам'ятки кам'яного віку на території Чернігово-Сіверщини.	15	-	10-	5
4	Археологічні старожитності доби енеоліту – бронзи.	15	-	10	5
5	Пам'ятки раннього залізного віку Середнього Подніпров'я та Подесення.	-	-	-	
6	Ранньослов'янські культури Чернігово-Сіверщини.	15	-	10	5
7	Археологічні пам'ятки доби Київської Русі на Чернігово-Сіверській землі.	25	-	20	5
8	Археологічні старожитності XIV – XVIII ст.	15	-	10	5
Разом за курс		100	0	70	30

РОЗПОДІЛ БАЛІВ ЗА РЕЙТИНГОВОЮ СИСТЕМОЮ

Модулі	I	II	Разом (балів)
Бали	0 – 60	0 – 40	0 - 100
Лекції	–	–	-
Практичні заняття	0 – 40	0 – 30	0 - 70
Самостійна робота	0 – 20	0 – 10	0 -30
Підсумковий контроль			залік

Критерії

оцінювання знань студентів за вимогами ЄКТС:

а) відповідь на практичному занятті (до 10 балів)

б) самостійна робота(до 10 балів)

- міні-дослідження (або реферат) - до 10 балів

Відповідь на практичному занятті оцінюється за наступними критеріями:

7–10 балів – здобувач освіти у повному обсязі опрацював програмний матеріал, основну і додаткову літературу, має глибокі й міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями у вирішенні практичних завдань, робить аргументовані висновки, може вільно висловлювати власні судження і переконувати інших, здатний презентувати власне розуміння питання. Практичне завдання виконане повністю відповідно до встановлених вимог.

5–7 балів – здобувач освіти вільно володіє навчальним матеріалом, формулює нескладні висновки, може узагальнювати набуті знання і частково застосовувати їх у вирішенні практичних завдань, аргументація на достатньому рівні. Практичне завдання виконане частково та має несуттєві помилки.

1-4 бали – здобувач освіти загалом самостійно відтворює програмний матеріал, може дати стислу характеристику питання, але у викладеному матеріалі є істотні прогалини, є певні неточності як у відтворенні матеріалу, так і у висновках, аргументація низька, використання набутих знань у вирішенні практичних завдань на низькому рівні. Практичне завдання виконане поверхово без урахування встановлених вимог.

Самостійна робота з курсу «Археологічні пам'ятки Чернігово-Сіверщини» включає опрацювання рекомендованої літератури, рецензування наукових статей та написання реферату.

Самостійна робота оцінюється до 10 балів.

Реферат оцінюється за наступними критеріями: відповідна форма, грамотність, охайність, науковість, достатня кількість використаної літератури (до 10 джерел). Допускається використання матеріалів інтернет-ресурсів (не більше 3-ох позицій) з обов'язковим включенням їх точної адреси до списку літератури.

10. Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену	для заліку
90-100	A	відмінно	зараховано
83-89	B	добре	
75-82	C		
68-74	D	задовільно	
60-67	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

11. Перелік питань до заліку

1. Перші кроки – давньоруські літописи, джерела останньої чверті XVIII ст.
2. Археолого-краєзнавчі дослідження XIX – початку XX ст.
3. Археологічні дослідження у XX ст.
4. Сучасний етап: Чернігівська археологічна школа.
5. Науково-освітні установи Чернігівщини, що проводять археологічні дослідження в наш час.
6. Мустьєрська епоха, пізній палеоліт, мезоліт, неоліт.
7. Пізньотрипільські пам'ятки.
8. Сосницька культура.
9. Пам'ятки середньодніпровської культури.
10. Сліди перебування на території Чернігово-Сіверщини населення інших культур доби бронзи (культура багатоваликової кераміки, ямна культура)
11. Старожитності кіммерійців, скіфів та сарматів.
12. Юхнівська культура в Подесенні.
13. Пам'ятки милоградської культури.
14. Зарубинецькі старожитності Чернігово-Сіверщини.
15. Поселення київської культури на Чернігівщині.
16. Старожитності колочинської та пеньківської культур.
17. Волинцевсько-роменські пам'ятки.
18. Етапи формування та територія Чернігово-Сіверської землі.
19. Дружинні табори IX–XI ст.: Виповзів, Шестовиця, Сновськ.
20. Дружинні табори IX–XI ст.: Оргощ, Гушин, Клонів, Звеничів.
21. Чернігів у IX–XIII ст.
22. Новгород-Сіверський X–XIII ст.
23. Любеч IX–XIII ст.
24. Малі літописні міста.
25. Соціально-топографічна структура давньоруських міст Чернігово-Сіверщини.
26. Селища X–XIII ст.: Ліскове, Автуничі.
27. Топографія, планування та забудова сільських поселень на Чернігово-Сіверській землі.
28. Могильники IX–XIII ст. (загальна характеристика).
29. Грунтові некрополі.
30. Кургани з тілоспаленням.
31. Камерні гробниці Чернігова та Шестовиці.
32. Кургани з тілопокладенням.
33. Пам'ятки монументальної архітектури Подесення (загальна характеристика).
34. Пам'ятки монументальної архітектури Чернігова.
35. Скарби, знайдені на Чернігово-Сіверщині.
36. Міста XVII–XVIII ст.: Чернігів, Батурин.
37. Селища XVII–XVIII ст.

38. Архітектурні пам'ятки XVII–XVIII ст.
39. Матеріальна культура XVII–XVIII ст.
40. Ремесла та промисли (загальна характеристика).

12. Політика курсу.

Здобувач освіти зобов'язаний відвідувати заняття всіх видів відповідно до встановленого дирекцією розкладу, не запізнюватися, мати відповідний зовнішній вигляд. У разі відсутності через хворобу надати відповідну довідку. Пропущені заняття відпрацьовувати у визначений викладачем час.

13. Політика академічної доброчесності.

Дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає:

- ✓ Самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей);
- ✓ Посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей;
- ✓ Дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права;
- ✓ Надання достовірної інформації про результати власної (наукової, творчої) діяльності, використані методики досліджень і джерела інформації.

14. Рекомендована література

Основна:

1. Батуринська старовина. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 480 с.
2. Березанская С. С. Пустынка – поселение эпохи бронзы на Днепре. К., 1974.
3. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. К., 1982.
4. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця уXIV–XVIII століттях. К.: Видавець Олег Філюк , 2014. 178 с.
5. Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 3–19.
6. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981. 135 с.
7. Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XIст. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. 208 с.
8. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. К.: Шлях, 2005. 184 с.
9. Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область. Чернігівський район. Чернігів, 2015. 205 с.
10. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів: Сіверянська думка.1997. 216 с.

11. Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Київ-Чернігів, 2012. 368 с.
12. Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – К.: Стародавній світ, 2011. 314 с.
13. Ногін Є.В. Неоліт Північно-Східної України: Наукова монографія. К.: Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.
14. Проблеми археології Южної Русі. К.: Наукова думка, 1990. 139 с.
- Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928.
15. Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.. Чернігів: Сіверянська думка, 2006. 240 с.
16. Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. М., 1908.
17. Село Київської Русі. Київ: Шлях, 2003. 232 с.
18. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів: видавництво «Десна Поліграф», 2013. 272 с.
19. Старожитності Південної Русі. Чернігів: Сіверянська думка, 1993. 188 с.
20. Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тис. н. э. Lublin. 2004. 232 с.
21. Терпиловский Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1. Багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 127 с.
22. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Давньоруське поселення Лісковое. Чернігів, 1999. 184 с.
23. Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури: 2007. 136 с.
24. Черненко О. Є. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя України XI–XIII ст. Чернігів: Scriptorium, 2019. 226 с.
25. Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2007. 672 с.

Додаткова:

1. Археологія. 1993. № 3 (до 100-річчя відкриття трипільської культури).
2. Асеев Ю.С. Стилистические особенности черниговского зодчества XII – XIII вв. // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. К., 1988. С. 135–142.
3. Валькова Т.П. Поздне зарубинецкое поселение у с. Гребля в Среднем Подесенье // Архітектурні та археологічні пам'ятки Чернігівщини. – Чернігів, 1992. С. 28–30.
4. Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. 1995. № 4. С. 82–94.
5. Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX–XIII ст.//Україна і Росія в панорамі століть. Чернігів, 1988. С. 51–65.
6. Веремейчик Е.М. Усадьба ювелира середины XIII в в Любече //STRATUM: Нашествие. Пределы катастрофы XIII века. 2016. №5. С.99–116.

7. Виноградская Л.И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII–XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990. С. 96–99.
8. Виноградська Л.І. Чернігівські кахлі XVII–XVIII ст. // Чернігівська старовина. Чернігів, 1992. С. 75–84.
9. Герасименко Н.П., Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ландшафтно – кліматичні зміни голоцену у Середньому Придніпров'ї відображені у стадійності розвитку ґрунтів // Фізична географія та геоморфологія. К.: ВГЛ Обрії, 2005. Вип. 47. С. 93–100.
10. Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давноруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Чернігів, 1995. С. 25–28.
11. Зализняк Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.
12. Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986. С. 74–142.
13. Казаков А. Л., Черненко Е. Е. Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Чернігів, 2007. С. 119–125.
14. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 22–33.
15. Круц В.А. Позднетрипольские пам'ятники Среднего Поднепровья. К., 1977.
16. Максимов Е.В. Древние славяне Приднепровья на рубеже н.э. // Архітектурні та археологічні пам'ятки Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 17–19.
17. Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967.
18. Моця А.П. Курганный могильник у с. Клонов // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 110–118.
19. Моця А.П., Шидловский П.С. Исследования памятников археологи Нижнего Подесенья // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. Чернигов,, 2012. С. 66–73.
20. Моця О.П. Дружинна культура Чернігівщини // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Чернігів, 1995. С. 56–60.
21. Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давноруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини, Вип. 1. К, 1997. С. 28–42.
22. Мудрицький Г.А. Ковальське ремесло літописних міст Чернігово-Сіверської землі // Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993. С. 95–101.
23. Мулярчук С.О. Рослинність Чернігівщини. К., 1970.
24. Неприна В.И. Неолит Черниговской округи // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 13–16.
25. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. К., 1976.

26. Неприна В.И. Неолитические пам'ятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986. С. 143–182.
27. Ногін Є. Доба палеоліту на Чернігівщині (до історії вивчення) // Сіверянський літопис. 2004. № 4. С. 1–17.
28. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). К., 2001.
29. Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969. С. 77–110.
30. Скороход В.М. Пам'ятки археології Чернігівщини // Обґрунтування створення охоронної природно-історичної зони «Подесення». К., 2017. С. 147–172.
31. Сухобоков О.В. Левобережная Украина в VII–XIII вв. // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 46–56.
32. Сытый Ю.Н. К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990, С. 62–66.
33. Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968.
34. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 93–110.
35. Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С., Сорокун А.А., Пічкур Є.В. Первісна археологія Нижнього Подесення. К., 2016. 344 с.
36. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К., 1965.
37. Черненко О. Є. До питання про час заснування Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2009. Вип. 2. С. 325–328.
38. Черненко О. Є., Іоаннісян О. М., Новик Т. Г. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Київ: Стародавній Світ, 2013. С. 321–329.
39. Черненко Е. Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // Stratum plus. 2016. № 5. С. 83–97.

15. Интернет-ресурси.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут археології НАН України - www.archeology.org.ua
2. Енциклопедія історії України - <http://wikimediaukraine.wordpress.com/2012/09/19/eu>
3. Журнал „Сіверянський літопис” - www.siver-litopis.cn.ua/
4. Спілка археологів України. Розділ «бібліотека»